

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Slovo a slovesnost

Slovo a slovesnost

Location: Czech Republic

Author(s): Roland Wagner

Title: Možnosti a úskalí jazykového popisu na základě formálního lingvistického aparátu
Possibilities and stumbling blocks of formal language description

Issue: 1/2016

Citation style: Roland Wagner. "Možnosti a úskalí jazykového popisu na základě formálního lingvistického aparátu". Slovo a slovesnost 1:47-59.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=307752>

ROZHLEDY

Roland Wagner

Mořnosti a úskalí jazykového popisu na základě formálního lingvistického aparátu: poznámky k nové syntaxi čeřtiny

Possibilities and stumbling blocks of formal language description: Some remarks on the new book on the syntax of contemporary Czech

ABSTRACT: This text introduces the reader to the recently published description of Czech syntax by J. Panevová et al. (2014) and takes the opportunity to add some remarks on its position within the Czech linguistic tradition on the one hand, and in the wider context of syntactic thought outside the Czech Republic on the other. The advantages of a multistratal approach to analyzing passives and other diatheses, over the surface-oriented approach in traditional Czech syntactic descriptions such as Šmilauer (1966), are demonstrated in more detail. Furthermore, I show how the theory of control is adapted from the government and binding framework to a syntactic framework based on dependency. In addition to the merits of the given analyses, several problematic issues are pointed out, especially relating to resultative diathesis and to the distribution of controlled pronouns in the deep structure.

Key words: Czech syntax, functional generative description, nominalization, diatheses, control, dependency syntax

Klíčová slova: syntax čeřtiny, funkční generativní popis, nominalizace, diateze, kontrola, závislostní syntax

1. Úvod

V roce 2014 vyšla jako druhý díl Mluvnice současné čeřtiny monografie *Syntax čeřtiny na základě anotovaného korpusu autorského kolektivu pod vedením J. Panevové* (Panevová et al., 2014). Nová syntax vznikla v teoretickém rámci funkčního generativního popisu (FGP) a těží mj. z bohatého materiálu Pražského závislostního korpusu, který byl v letech 1997–2006 lingvisticky anotován podle stejného teoretického přístupu. Monografie má tedy ambici poskytnout teoreticky koherentní popis syntaxe současné čeřtiny, který se opírá (kromě známých příkladů z české mluvnické tradice) o reprezentativní vzorek současného jazykového úzu. Přes všechno snažení o inovativní přístup a důslednou aplikaci formálnělingvistického aparátu, který se inspiruje nejenom u autorů spjatých s Pražskou školou (např. Tesnière, 1959), ale i u generativní gramatiky N. Chomského (viz např. kap. 5, kde je aplikován pojem kontroly známý z teorie řízení a vázání, srov. níže v tomto textu), se autoři cítí hluboce zavázání české jazykovědné tradici, což je zřejmé téměř z každé strany díla. Předchozí popisy čeřtiny, zejména klasická syntax V. Šmilauera (1966), tvoří stálý referenční bod pro předkládané

analýzy, a četné termíny a koncepce spojené s (evropským) strukturalismem a pražským funkcionalismem si našly své místo i v novém teoretickém rámci. Jako příklady uvádím znakové pojetí jazyka (de Saussure, 1916), vymezení denotativního (kognitivního) významu vůči jazykovému (neboli intencionálnímu) významu (např. Dokulil – Daneš, 1958), vztah formy k obsahu jako funkce jednotek nižších jazykových rovin vzhledem k jednotkám rovin vyšších, aktuální členění věty (Mathesius, 1939), rozlišování gramatických kategorií pojmenovacích a kategorií usouvztažňovacích (Mathesius, 1936; srov. také Daneš – Grepl – Hlavsa, 1987, s. 25) nebo lexikální vs. syntaktická derivace (Kuryłowicz, 1960 [1936]).

Publikace nové syntaxe je vhodnou příležitostí se zamyslet nad současným stavem lingvistického bádání v České republice. Cílem následujících úvah je na jedné straně představit některé příznačné rysy nové publikace a teoretického rámce, na kterém je založená, a zvýraznit přitom výhody, ale i možné nevýhody, které plynou ze zvolené koncepce. Na druhé straně se pokusím publikaci uvést do kontextu české a světové lingvistiky a poukázat na styčné body s jinými koncepcemi syntaxe.

2. Teoretický rámec nové syntaxe

Předtím než se dostaneme ke konkrétním analýzám obsaženým v nové syntaxi J. Panevové et al. (2014), je nutné alespoň stručně nastínit teorii, která poskytuje autorům teoretický rámec pro syntaktický popis, tj. FGP. Omezím se přitom na nezbytné minimum, protože autoři hlásící se k FGP nejednou publikovali své názory na stránkách tohoto časopisu (např. Hajičová, 2006; Sgall, 1998, 2006; Panevová, 1998, 2008).

Funkční generativní popis je vícerovinný model jazyka, který pracuje ve své klasické podobě (Sgall – Hajičová – Panevová, 1986) s třemi rovinami reprezentace: s hloubkovou, resp. „tektogramatickou“ rovinou zachycující významové vztahy ve větě, s rovinou povrchové syntaxe, kde lze reprezentovat tradiční větné členy a přiřadit slovním tvarům hodnoty syntakticky vázaných kategorií, a s morfematickou rovinou. Obě syntaktické roviny jsou reprezentovány v závislostním formátu; na morfematické rovině (která však zůstala, pokud je mi známo, dále nerozpracována) je věta reprezentována jako řetězec morfémů (srov. Melčuk, 2012, pro podobný přístup v rámci teorie *smysl ↔ text*).

Otázka, zda je nutné pracovat s rovinou povrchové syntaxe, je mezi zastánci FGP stále předmětem diskuze, přičemž teoretická úspornost mluví pro redukci modelu. Autoři nové syntaxe (Panevová et al., 2014, s. 26, pozn. 22) v této souvislosti poukazují na podobné snažení v generativní gramatice, kde byla s nástupem minimalistického programu zlikvidována hloubková struktura (srov. Chomsky, 1995, s. 191). Zdá se mi, že tato paralela není zcela oprávněná, protože oba modely se svým celkovým designem výrazně liší. Generativní gramatika chomskyánského typu (na rozdíl od generativní sémantiky, která byla N. Chomským odmítnuta už v 70. letech, srov. např. Seuren, 1998, s. 503–509) nepředpokládá odvozování povrchových struktur z hloubkových struktur, které by reprezentovaly význam věty, jak je tomu u FGP. Struktury jsou

naopak generovány v autonomně operujícím syntaktickém modulu (podle principu „nahodilého generátoru“, srov. Seuren, 2004, pro zasvěcený přehled a kritiku minimalismu) a význam je jim přiřazen až po ukončení (viditelné) syntaktické derivace, na rovině tzv. „logické formy“.

3. Syntaktický popis na rovině tektogramatiky

Předmětem nové syntaxe češtiny jsou větné struktury, jak jsou reprezentovány na tektogramatické rovině.¹ Jediný pojem spadající do oblasti povrchové syntaxe, s kterým autoři publikace opakovaně pracují (Panevová et al., 2014, s. 103, 122, 169, 176, 186 aj.), je pojem „subjekt“ (Sb), k tomu viz níže. Tektogramatická reprezentace je, jak autoři uvádějí, „[...] zjednoznačným (desambiguovaným) a úplným zápisem významu věty“ (Panevová et al., 2014, s. 30). Volba tohoto východiska pro syntaktickou analýzu má nejméně dvě výhody. Zaprvé umožňuje výklad víceznačných vět, které jsou z hlediska povrchové struktury naprosto identické. Na tektogramatické rovině mají takové věty naopak „[...] tolik zápisů (reprezentací) [...], kolik významů vyjadřují“ (ibid.). Situaci lze ilustrovat příkladem, který autoři uvádějí v kap. 2:

- (1) Sestra odnesla pacientovi jídlo. (Panevová et al., 2014, s. 89)
 - a. „z pokoje“ → vzala mu ho.
 - b. „do pokoje“ → přinesla mu ho.

Pokud se analýza omezuje na rozbor povrchové formy věty, jak je uvedena v (1), je dvojnáčetnost zřejmá z parafrází (a) a (b) nepochopitelná a jeví se jako čirá náhoda. Vycházíme-li však při analýze z tektogramatické roviny, lze naznačenou dvojnáčetnost systematicky vyložit. Věta (1) je v této perspektivě realizací dvou různých tektogramatických struktur, které jsou založené na dvou různých variantách lexému *odnášet/odnést* s dvěma různými valenčními rámci. Valenční slovník českých sloves (Lopatková et al., 2008), kompatibilní s FGP, je zachycuje (s. 131) jako *odnášet/odnést*¹ s valenčním rámcem ACT, PAT, DIR1 (DIR1 je volné směrové doplnění s významem ‚odkud‘, které je u dané varianty lexému obligatorní) a *odnášet/odnést*³ s valenčním rámcem ACT, PAT, DIR3 (DIR3 je směrové doplnění s významem ‚kam‘). Valenční rámce se věrně promítají ze slovníku na tektogramatickou rovinu (máme zde co do činění s přístupem, který odpovídá projekčnímu principu u Chomského, 1993 [1981]), kde zakládají dvě různé reprezentace věty: jednu reprezentaci obsahující sloveso *odnášet/odnést*¹ s dependentním členem DIR1, a jednu reprezentaci obsahující sloveso *odnášet/odnést*³ s dependentním členem DIR3. Významový rozdíl nyní plyne z přítomnosti různých směrových doplnění v tektogramatické reprezentaci nezávisle na tom, je-li směrové doplnění realizováno v povrchové struktuře nebo ne.

¹ To samozřejmě neznamená, že by monografie neobsahovala příklady vět v povrchové podobě. Naopak, výklad je bohatě ilustrován autentickými korpusovými doklady a jinými (i konstruovanými) příkladovými větami. Tyto příklady nejsou však popsány v termínech povrchové formy, ale vztaheny k příslušným tektogramatickým reprezentacím, kde je pak provedena lingvistická analýza.

Příklad (1) ilustruje úzkou spolupráci mezi gramatikou a slovníkem ve FGP, zároveň však také naznačuje problém, s kterým se musí podobný přístup vyrovnávat. Ačkoliv směrové doplnění není v povrchové struktuře věty přítomné, je třeba předpokládat jeho přítomnost v hloubkové struktuře. Z praktického hlediska (např. při anotaci závislostního korpusu) je třeba ho rekonstruovat, aby věta získala úplnou tektogramatickou reprezentaci. Tento přístup nutí neustále k rozhodování o tom, které prvky je třeba pokládat za obligatorní, i když mnohdy „neviditelnou“ složku větné struktury, a musí tedy být v anotovaném korpusu (i v strukturních schématech příslušných vět) doplněny.

Druhou výhodou volby tektogramatické roviny jako východiska analýzy je to, že tento postup umožňuje systematicky k sobě vztahovat různé povrchové struktury, které by jinak měly jen málo společného, ačkoliv je vzájemný vztah intuitivně zřejmý. Prototypickým příkladem jsou pasivní konstrukce, které se už školní mluvnicí (prostřednictvím gramatické kategorie *genus verbi*) snaží dát do souvislosti s aktivními konstrukcemi.

Do jakých nesnází se dostaneme, jestliže chceme zachytit pasivní konstrukce na povrchové rovině, je dobře vidět na celkové strukturaci klasické syntaxe V. Šmilauera (1966). Šmilauer zakládá svůj popis české syntaxe na klasifikaci vět do dvou tříd podle toho, zda jsou členěny na podmět a přísudek (dvoučlenné věty), nebo zda jsou tvořeny jen jedním hlavním větným členem (jednočlenné věty). Existence jednočlenných vět přitom má sémantický důvod: vyjadřují totiž amorfní jevy (přírodní jevy, smyslové vjemy, tělesné nebo duševní stavy apod.), které nelze jednoznačně připisovat („přisoudit“) nějakému objektu (srov. Šmilauer, 1966, s. 115–121). Problémem ale je, že povrchově jednočlenné jsou i některé pasivní konstrukce jako *Bylo vzpomínáno jeho zásluhy* (Šmilauer, 1966, s. 152) nebo *O zákonu bylo hlasováno dvakrát* (Grepl – Karlík, 1998, s. 134), které významově nepatří do třídy jednočlenných vět. S odkazem na kategorii *genus verbi*, která tyto konstrukce spojuje s příslušnými aktivními, dvoučlennými konstrukcemi, je Šmilauer (1966, s. 148) zařazuje do sekce o dvoučlenných větách, ačkoliv se tímto krokem dostává do přímého rozporu s vlastním klasifikačním kritériem. Na další problém narazíme, pokud při klasifikaci chceme zohlednit i jisté reflexivní konstrukce, vzniklé reflexivizací původně nereflexivních základových sloves, viz (2) a (3).

(2) Vzpomínalo se na mládí. O zákonu se hlasovalo dvakrát.

(3) Šlo se na procházku. Tančilo se po kavárnách.

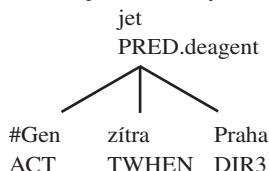
Přiřazení těchto konstrukcí k jednočlennému nebo dvoučlennému typu závisí na tom, zda lze považovat spojení slovesa s reflexivem za další vyjadřovací prostředek kategorie *genus verbi*. V tradiční bohemistice vedla tato otázka k nekonečným a v podstatě neplodným debatám o tom, co je vlastně pasivum (stručný přehled se nalézá např. u Grepla a Karlíka, 1983, s. 18). Držíme-li se vymezení Kopečného (1962),²

² Na Kopečného se odvolává sám Šmilauer (1966, odkaz 4b na s. 470). Podle vydání Kopečného syntaxe, které mám k dispozici (Kopečný, 1962), se odkaz vztahuje na následující pasáž: „reflexivní formu je možno

pak lze věty v (2) identifikovat jako pasivní (jsou synonymní s výše citovanými pasivními větami obsahujícími *-n/t-ové* participium) a přiřadit je (opět v rozporu s klasifikačním kritériem) k dvoučlennému strukturnímu typu. Věty v (3) naopak nelze považovat za pasivní, protože příslušné konstrukce s *-n/t-ovým* participiem (např. **Je chozeno na procházku*) neexistují. Na druhé straně tyto věty také nelze přiřadit k jednočlennému strukturnímu typu, protože nesplňují sémantické kritérium: nevyjadřují ani přírodní jevy, ani smyslové vjemy nebo tělesné a duševní stavy, nýbrž děj vykonaný nespécifikovaným agentem. Klasifikační systém se v tomto případě ocitá ve slepé uličce. Řešení, které nabízí Šmilauer (1966, s. 123), totiž přiřadit věty jako (3) k přechodnému typu mezi jednočlennými a dvojčlennými větnými strukturami, nelze vzhledem k binární povaze kritéria (věta má/nemá podmět) označit jinak než jako nesystémové.

Model aplikovaný v nové syntaxi (Panevová et al., 2014) se se všemi naznačenými problémy úspěšně vyrovnává. Analýza opírající se o tektogramatickou rovinu nevyžaduje klasifikaci vět podle povrchového kritéria jako „přítomnost/absence podmětu“; klasifikaci je možné provést podle typů závislostních vztahů (nebo „funktorů“) na tektogramatické rovině, která reflektuje valenční rámec daného slovesa (srov. kap. 2). V nepříznakovém případě jsou tyto vztahy na povrchu vyjádřeny tak, jak to žádají morfosyntaktické příznaky (neboli „atributy“) zachycené v daném valenčním rámci. Existuje však i možnost, že mapování mezi tektogramatickou a povrchovou reprezentací věty probíhá nekanonicky,³ tj. že realizační požadavky zachycené ve valenčním rámci jsou obměněny. Různé takové možnosti jsou popsány v kap. 3 nazvané Diateze a alternace. Přístup lze ilustrovat na větě *Zítřa se jede do Prahy*, jejíž tektogramatickou reprezentaci uvádím v (4):

- (4) Zítřa se jede do Prahy. (Panevová et al., 2014, s. 111)

V (4) je centrální uzel vybavený gramatémem „deagent“ (tj. deagentní diateze, srov. Panevová et al., 2014, s. 111–112), který vyvolává nekanonické mapování struktury (4) na povrchovou rovinu. Přesný postup při mapování sice není v publikaci (zřejmě vzhledem k cílové skupině, tj. širší veřejnosti; srov. však Panevová – Ševčíková, 2011) explicitně uveden, lze ho však snadno rekonstruovat: (a) Pozice ACT je obsazena „umělým“, fonologicky prázdným lexémem „#Gen“, který označuje všeobecný situační participant; tímto je zabezpečena interpretace struktury, podle níž děj vykonává nespécifikovaný personální agens (viz Růžička, 1992, pro velmi podobný přístup v rámci

pokládat za pasivní vždy tenkrát, když je dokonale synonymní s příslušnou formou pasíva opisného, tj. vždy tenkrát, když ji lze v konkrétním případě opisnou formou nahradit“ (Kopečný, 1962, s. 120).

³ Termín „nekanonické mapování“ nepatří do terminologie FGP, zavedl jsem ho zde já kvůli názornosti.

teorie řízení a vázání). (b) Gramatém „deagent“ potlačuje mapování ACT na povrchovou strukturu; zároveň zavádí do povrchové struktury reflexivum. Z této analýzy rovněž přirozeným způsobem vyplývá, že reflexivita ve větě *Jede se do Prahy* a reflexivita ve větě *Jana se na internetu dokonale popsala* (s. 166), kde výraz *se* obsazuje už na tektogramatické rovině vlastní uzel, jsou dva zásadně odlišné jevy. (c) V případě, že valenční rámec obsahuje kromě ACT ještě další aktanty, je jednomu z nich (podle instrukce zakódované v lexikálním záznamu) přiřazen příznak „Sb“. Uvedeným mechanismem docílíme vygenerování správné povrchové struktury, která je – prostřednictvím tektogramatické roviny – explicitně vztažena k dalším strukturám, v kterých pozice ACT není obsazena umělým generickým, ale standardním lexikálním lexémem, např. *Zítرا delegace jede do Prahy*. Všechny další debaty, zda je (4) „jednočlennou“ nebo „dvočlennou“ větou, nebo zda se jedná o pasivum nebo nikoliv, jsou ve zvoleném teoretickém rámci zbytečné.

4. Diateze a základové struktury

Co ovšem zbytečné není, je stanovení inventáře diatezí, tj. stanovení, kterých hodnot může příslušný gramatém nabývat. Z praktického hlediska je třeba rozhodnout, zda jistou povrchovou posloupnost slovních tvarů lze v daném případě chápat jako opisnou formu gramatické kategorie (která je na tektogramatické rovině reprezentována jako index u příslušného lexému, přičemž všechny auxiliáry vyjadřující tuto kategorii netvoří součást tektogramatické reprezentace), nebo zda se jedná o syntaktickou konstrukci (jejíž jednotlivé členy jsou v plném rozsahu reprezentovány i na tektogramatické rovině). V nové syntaxi se nalézají podrobná argumentace podporující zvolená řešení (srov. např. Panevová et al., 2014, s. 114 k tzv. kauzativní diatezi), které se zde nemohu blíže věnovat. Závěrečný inventář diatezí, ke kterému autoři monografie dospívají, se přitom kryje – až na jednu výjimku – s inventářem známým ze starších popisů (např. Grepl – Karlík, 1998, s. 133–151) a obsahuje aktivní, pasivní, rezultativní, recipientní, deagentní, dispoziční a reciproční diatezi (přehled se nachází na s. 116 a 282). Zmíněnou výjimku⁴ představují dva typy rezultativní diateze (rezultatívum 1: *Okno je otevřeno*, ve stavovém významu, a rezultatívum 2: *Už máme knihu přečtenou*, viz s. 105). Na první z nich se následně podívám blíže.

Rozlišení pasivní a rezultativní diateze (přesněji: rezultatívum 1) souvisí s jemným významovým rozdílem mezi dvěma interpretacemi konstrukcí obsahujících *-nt*-ové participium dokonavých sloves. Konstrukce jako *Okno bylo otevřeno* lze interpretovat jednak dějově, jednak stavově. V druhém případě posluchač předpokládá, že existuje předchozí děj, jehož výsledek je vyjádřen v dané konstrukci. Ačkoliv se jedná o jemný významový odstín, který často nemá „žádné sémantické důsledky“ (Panevová et al.,

⁴ Začlenění rezultativní diateze do inventáře je zřejmě důsledkem recepce detailní studie M. Giger (2003). Giger přitom navazuje na teoretický rámec popsaný Nedjalkovem a Jachontovem (1988). Podle Grepla a Karlíka (1998, s. 136) vzniká stavový význam za jistých okolností při interpretaci opisného pasiva, není však výsledkem samostatné diateze.

2014, s. 105), autoři monografie ho zachycují pomocí různých hodnot diatetického gramatému. Tato analýza je zároveň nutí k rekonstrukci tektogramatického agentu (ACT) u rezultativního slovesa, i když tento agens nelze za žádných okolností povrchově vyjádřit, srov. **Okno je někým otevřeno*.

K rozlišení pasivní dialeze a rezultativa jsou podle mého názoru dobré důvody. Existuje totiž celá řada strukturních vlastností, která toto rozlišení podporuje (možnost realizovat agentivní adjunkt v instrumentálu, kompatibilita s prezéntním tvarem slovesa *být*,⁵ slučitelnost s různými časovými určeními aj., srov. Karlík, 2014, s. 97–100). Problematickým se mi jeví spíše jiné rozlišení, které autoři monografie v této souvislosti zavádějí (Panevová et al., 2014, s. 106). Rozlišují totiž také (a to nejenom na povrchové rovině, jak naznačují v citované pasáži, ale fakticky i na tektogramatické rovině) stavové (rezultativní) konstrukce typu *Okno je otevřeno* a konstrukce obsahující dlouhé adjektivní tvary typu *Okno je otevřené*. Nejsem si jist, zda je morfologie (krátký vs. dlouhý tvar) zde skutečně spolehlivým kritériem. Karlík (2014, s. 97) považuje dlouhé a krátké formy v podstatě za stylistické varianty (uvádí např. *Petr je omlazen(ý)*, *Trezor byl otevřen(ý) hodinu*, *Pokoj je uklizen(ý)*, srov. Karlík, 2014, s. 73, s. 98, př. 34'; s. 99, př. 99). Kdyby se zde skutečně jednalo o dvě stylistické varianty, pak podle principů FGP existuje jen jedna možnost, totiž vycházet (na rozdíl od analýzy Panevové et al., 2014) z jedné, všem variantám společné tektogramatické reprezentace, která explicitně vyjadřuje vztah synonymie mezi různými povrchovými realizacemi. V tomto případě máme volbu mezi (a) tektogramatickou reprezentací obsahující adjektivum, které se podle stylistických faktorů jednou realizuje s dlouhou, jednou s krátkou flexí, a (b) tektogramatickou reprezentací obsahující v obou případech (tedy i v případě povrchové přítomnosti dlouhého flexému) sloveso s gramatémem „rezultativní dialeze“. Řešení (a) se rovná likvidaci rezultativa I a odpovídá analýze, kterou podává Karlík (2014, s. 100), tj. analýze, která spatřuje ve všech *-n/t-*ových formách v rezultativních konstrukcích lexikálně derivovaná (deverbální) adjektiva. Řešení (b) by zachránilo rezultativní dialezi, nutilo by však k tomu, aby byl i u dlouhých tvarů adjektiv, pokud jsou odvozena od sloves, do tektogramatické struktury vět doplňován povrchově nerealizovatelný agens (srov. část 3 tohoto textu, kde popisují podobný přístup k směrovým doplněním DIR). Byli bychom tedy v nepříjemné situaci, kdy bychom se museli ptát, zda konstrukce typu *Okno je zavřené* (Zavřel ho někdo?), *Petr je unavený* (Unavilo ho něco/někdo?), *Čas našeho pozemského života je omezený* (Omezují ho někdo, třeba Bůh?) nebo dokonce *Představy jsou odtržené od reality* (Odtrhl je někdo?) obsahují neviditelný agens. Podle dalšího, dobře odůvodněného principu FGP nepatří podobné úvahy založené na znalostech o světě do lingvistické analýzy. Možná je v této situaci moudřejší rezignovat na umělou rekonstrukci nevyjádřitelného prvku (ACT), a tímto také na diatetický výklad příslušných konstrukcí.

⁵ Tento výrok je třeba chápat jenom deskriptivně; nechci tvrdit, že např. auxiliární formy a formy spony patří do stejného paradigmatu.

5. Nominalizace, kontrola a povrchový subjekt

Tektogramatická rovina jako východisko syntaktického popisu nejenom umožňuje zachytit vztah mezi různými diatezemi stejné hloubkové struktury, ale zviditelňuje také souvislost mezi finitními konstrukcemi a příslušnými nominalizacemi,⁶ kterou tradiční popis operující s větnými členy spíše zamlžuje. Očividná souvislost existuje např. mezi komplementovou větou *aby sepsala poslední vůli* v (5a), infinitivní konstrukcí *sepsat poslední vůli* v (5b) a nominální skupinou *sepsání poslední vůle* v (5c):

- (5) a. Přiměl bohatou starou dámu k tomu, aby sepsala poslední vůli.
 b. Přiměl bohatou starou dámu sepsat poslední vůli. (Panevová et al., 2014, s. 170, př. 36, lehce mod.)
 c. Přiměl bohatou starou dámu k sepsání poslední vůle. (ibid, s. 186, př. 142)

Konstrukce v (5) jsou kvazisynonymní,⁷ a musí proto být podle principů FGP reprezentovány společnou tektogramatickou strukturou. Tektogramatický korelát všech výše uvedených větných částí je podstrom, jehož centrální uzel tvoří sloveso *sepsat*. Konkrétní forma, ve které se toto sloveso vynoří na povrch, záleží na realizačních požadavcích zakódovaných ve valenčním rámci nadřazeného (maticového) slovesa *přimět*. V daném případě sloveso alternativně nakládá na závislou pozici tři různé formální požadavky, které odpovídají třem různým povrchovým realizacím uvedeným v (5). Valenční slovník českých sloves (Lopatková et al., 2008, s. 206) zachycuje tyto požadavky ve formě indexu u třetího aktantu lexému *přimět*: PAT_{k+3} // inf // aby. Konstrukce (5b) vzniká tehdy, využívá-li se druhé možnosti, tj. realizačního příznaku „inf“ (infinitiv). V tomto případě je systémově zabráněno realizaci prvního aktantu (ACT) zanořené slovesa, protože infinitiv neposkytuje příslušnou syntaktickou pozici (subjekt). Z valenčního rámce však nelze daný aktant prostě vymazat; zaprvé platí princip věrného mapování valenčního rámce na tektogramatickou reprezentaci (viz výše), zadruhé je aktant přítomen v interpretaci věty (nutně existuje někdo, který poslední vůli sepiše). FGP modeluje popsanou situaci takto: (a) v tektogramatickém podstromu je reprezentován úplný valenční rámec slovesa *sepsat*, včetně povrchově nerealizovatelného ACT; (b) pozice ACT je obsazena umělým, fonologicky prázdným lexémem „#Cor“ (jakýmsi protějškem generativně gramatického PRO); (c) maticové sloveso (*přimět*) je už ve slovníku vybaveno příznakem „kontrola: ADDR“, který vynucuje koreferentní interpretaci umělého lexému „#Cor“ s adresátem (ADDR) implikovaným ve valenčním rámci slovesa *přimět* (je to nutně zmíněná stará dáma, která sepiše poslední vůli, nikoliv někdo jiný). Dalo by se říci, že představená analýza adaptuje teorii kontroly, jak je známá z teorie řízení a vázání (Chomsky, 1993 [1981]), na závislostní formát. Podle

⁶ Oproti Panevové et al. (2014, s. 186) zde chápou termín „nominalizace“ (v návaznosti na Grepla a Karlíka, 1998, s. 53, a úzus v generativní gramatice) v širším smyslu, tj. jako operaci, která zbavuje sloveso příznaků finitnosti. Důsledkem nominalizace jsou tedy nejenom struktury obsahující deverbální substantiva, ale i infinitivní konstrukce. Samozřejmě se jedná jen o terminologickou konvenci, z níž dále nic neplyne.

⁷ Důvod, proč autoři používají v tomto kontextu pojem „kvazisynonymní“, a ne jednoduše „synonymní“, souvisí s okolností, že při nominalizaci se ze struktury vytrácí rys času, což může působit odchylky v pravdivostních hodnotách mezi jednotlivými konstrukcemi (srov. Panevová et al., 2014, s. 25). Zde se touto problematikou nemohu blíže zabývat.

mého názoru je tato adaptace celkově podařená, k možným problémům se dostanu na konci tohoto oddílu.

V podstatě stejný postup umožňuje výklad konstrukce (5c). Tentokrát se uplatňuje první realizační příznak ($k+3$), který vyžaduje realizaci dependentního členu v podobě substantiva v dativu s předložkou k . Tektogramatické sloveso *sepsat* je prostřednictvím syntaktické derivace převedeno do formy verbálního substantiva (*sepsání*), přičemž aktanty závislé na tomto slovesu buď podléhají už popsanému mechanismu kontroly (ACT), nebo jsou povrchově realizovány s obměněným morfosyntaktickým příznakem (PAT, který je místo v akuzativu realizován v genitivu). Tato analýza má dvě vzájemně související implikace, na které bych chtěl explicitně upozornit. Zaprvé předpokládá, že povrchová verbální substantiva jako *sepsání* v (5c) jsou tektogramatická slovesa, ačkoliv tato skutečnost není z tektogramatických zápisů používaných v monografii (např. Panevová et al., 2014, s. 165, obr. 5.1; s. 187, obr. 5.8) zřejmá: ve stromových strukturách obsažených v publikaci je verbální substantivum plošně zapsáno v podobě substantiva, což si opět vysvětluji jako ústupek laickému čtenáři. Zadruhé představená analýza předpokládá, že je verbální substantivum začleněno do paradigmatu slovesa (Panevová et al., 2014, s. 31), z kterého může syntaktický mechanismus převádějící tektogramatickou reprezentaci na povrchovou realizaci načíst potřebnou formu. Ačkoliv tento postup neodpovídá zcela české mluvnické tradici,⁸ zdá se mi být dobře odůvodněný. Jisté výhrady mám však v případě dalších deverbálních derivátů jako *četba*, *návrat*, *omluva*, *hra* atd., s kterými autoři monografie zacházejí stejně jako s verbálním substantivem na *-nlt-* (srov. Panevová et al., 2014, s. 237). Takový přístup zanedbává výrazné formální a syntaktické rozdíly mezi formami obou typů. Např. Karlík (2002, 2004) prezentuje celou baterii testovacích kontextů, v kterých se verbální substantivum chová odlišně od jiných deverbativ a které dokládají jeho verbální povahu (na rozdíl od nominální povahy jiných deverbativ). Uvádím zde jen okolnost, že verbální substantivum dědí vid příslušného slovesa (*psaní/napisání*), kdežto jiné deriváty nikoliv (*nápis*) (srov. Karlík, 2004, s. 78). Jestliže je vid jako „gramatická kategorie pojmenovací“ připsován tektogramatickému slovesu, je nepochopitelné, jak se může při povrchové realizaci tohoto slovesa ve formě deverbálního substantiva ze struktury vytrátit.

Tuto část textu uzavřu dvěma kritickými poznámkami, které se týkají jednak technického detailu používaného modelu (a), jednak teoretické otázky související s teorií kontroly (b).

(a) Jak jsem poznamenal na začátku textu, nutnost práce s rovinou povrchové struktury je stále otevřenou otázkou. Jak ukazuje analýza nominalizace, lingvistický popis se neobejde bez ekvivalentu povrchového subjektu, má-li být adekvátně popsán rozdíl v interpretaci mezi konstrukcemi typu *Pavel si zvykl jezdit o Vánocích na hory*, kde ACT

⁸ Zařazení verbálního substantiva do paradigmatu slovesa odporuje představě, že paradigma zahrnuje formy *jednoho lexému*, přičemž slovní druh je jeden z definičních příznaků garantujících identitu lexému. Dokulil (1982, s. 266) však uvádí, že se verbální substantiva „v praxi pokládají za součást slovesného paradigmatu“.

maticového slovesa má stejný referent jako ACT zanořeného slovesa, a konstrukcemi typu *Pavel si zvykl být považován za premianta*, kde ACT maticového slovesa má stejný referent nikoliv jako ACT zanořeného slovesa (ti, kteří Pavla považují za premianta), ale jako PAT zanořeného slovesa (tj. Pavel) (srov. Panevová et al., 2014, s. 168n.). Uvedené příklady ukazují, že mechanismus kontroly nelze popisovat na rovině aktantů; je třeba přihlížet k tomu, který z aktantů zanořeného slovesa by se realizoval jako subjekt, kdyby konstrukce byla finitní. Autoři monografie řeší tento problém tak, že pracují s příznakem „Sb“ (povrchový subjekt, Panevová et al., 2014, s. 27), který je podle hodnoty gramatému „diateze“ přiřazen vždy různým aktantům už na rovině tektogramatiky. Pokud je zanořené sloveso, jako v uvedeném příkladu, v pasivní diatezi, příznak „Sb“ je přiřazen nikoliv prvnímu aktantu (ACT), ale (v závislosti na informaci v lexikálním záznamu daného lexému) jednomu z dalších aktantů, v uvedeném případě PAT.⁹ Pravidla kontroly lze nyní formulovat na tektogramatické rovině. Aktant, který je v lexikálním záznamu maticového slovesa označen jako „kontrolor“, určuje referenční vztah aktantu zanořeného slovesa, který má v tektogramatické reprezentaci věty přiřazen příznak „Sb“ (kontrolovaný člen).

S příznakem „Sb“ pracují autoři také při analýze konstrukcí s deverbálním substantivem, kde rovněž jeden aktant maticového slovesa kontroluje aktant zanořeného (povrchového) substantiva (např. Panevová et al., 2014, s. 186, kde se nalézá zápis věty ve formě „po (Sb) návratu domů“).

V obou případech se mi zdá vmíchání termínů povrchové syntaxe do tektogramatického zápisu problematické. Když chápeme „Sb“ skutečně jako identifikační značku povrchového subjektu, jak autoři monografie explicitně uvádějí (Panevová et al., 2014, s. 27), nelze dobře říci, že jeden z aktantů infinitivu nebo deverbálního slovesa má přiřazen příznak „Sb“. Infinitivní konstrukce a nominální skupiny se právě vyznačují tím, že nemají subjekt. Možná se jedná spíše o terminologický problém. Neutrální terminologie pro zachycení podobné oblasti jevů jako v představené monografii se nalézá v práci Van Valina a La Polly (1997, s. 294), kde se používá termín „privilegovaný syntaktický argument“, který nemá implikaci co do povrchových syntaktických vztahů.

(b) V případě umělého tektogramatického lexému „#Cor“, který jsem výše v textu označil za protějšek fonologicky prázdného prvku PRO v teorii řízení a vázání, se mi zdá být na místě si položit otázky, které Chomsky (1993 [1981], s. 74) uvádí právě v souvislosti se zmíněným PRO, totiž (i) kde ve struktuře se může vyskytovat, (ii) kde ve struktuře se musí vyskytovat a (iii) jak se sémanticky interpretuje. Myslím, že na třetí otázku poskytuje analýza předkládaná v nové syntaxi J. Panevové et al. (2014) uspokojivou odpověď. Otevřené však zůstanou otázky (i) a (ii). V teorii řízení a vázání vyplývá možnost (a zároveň nutnost) obsadit „subjektovou“ pozici infinitivu prvkem PRO ze souhry různých modulů teorie, které kladou na strukturu vždy jisté konfigurační

⁹ Přiřazení příznaku „Sb“ není v monografii explicitně popsáno, je ale předmětem výzkumné literatury k FGP, viz např. Panevová – Ševčíková (2011).

požadavky (details zde nemohu rozvést, pro učebnicový přehled viz např. Fanselow – Felix, 1993, kap. 4.1). Se strukturní konfigurací, která by vynutila obsazení pozice ACT u infinitivu lexémem „#Cor“, nelze v závislostní syntaxi pochopitelně operovat. (Připomínám, že na tektogramatické rovině nelze argumentovat s absencí strukturní pozice vyhrazené pro ACT, jak jsem to výše v textu kvůli snadnosti výkladu udělal; ACT závislý na povrchovém infinitivu není tektogramaticky rozlišitelný od ACT závislého na kterémkoliv jiném slovesném tvaru, a pádový rys, který v jiných teoriích reguluje distribuci nominálních výrazů, nezíská v FGP na povrchové struktuře, ale přímo ze slovníku, kde mu je ve valenčním rámci přiřazen příslušný morfosyntaktický příznak.) Neznáme tedy důvody, proč bychom nemohli obsadit pozici ACT u infinitivu i jinými lexémy, třeba lexémem „#PersPron“, který je zobecněným tektogramatickým zápisem osobního zájmena (Panevová et al., 2014, s. 281), nebo jakýmkoliv jiným, „plnovýznamovým“ nominálním lexémem ze slovní zásoby češtiny. Na druhé straně nevíme, proč by se „#Cor“ nemohlo vyskytovat i jinde ve struktuře, např. v pozici ACT slovesa *sepsat* ve větě (5a). V tomto posledním případě autoři monografie předpokládají, že pozice ACT je obsazená pronominálním lexémem „#PersPron“, který je na povrchu elidován (Panevová et al., 2014, s. 151). Jen na okraj poznamenávám, že analýza tohoto a podobných případů jako povrchové elipsy není moc šťastná, protože prezentuje nepříznakovou realizaci (5a) jako strukturní anomálii (elipsu) a silně příznakové (až málo přijatelné) realizace typu *‘Přiměl bohatou starou dámu k tomu, aby ona sepsala poslední vůli jako standardní případ.*

S distribucí lexému „#Cor“ u deverbálních substantiv mají problém sami autoři představené monografie. Pokud správně rozumím diskuzi na s. 187n., jde o to, zda je u deverbativ v konstrukcích typu *Zilk očekává od Václava Havla osobní omluvu* pozice ACT obsazená lexémem „#Cor“ (a konstrukce je tedy kanonickou realizační strukturou v kontextu kontroly), nebo zda je obsazená lexémem „#PersPron“ (a konstrukce je eliptická s textovou elizí tektogramatického zájmena). V uvedeném příkladě je dalším, komplikujícím faktorem (na který autoři upozorňují) skutečnost, že maticové sloveso *očekávat* není kontrolovým slovesem. Z diskuze, jak jí rozumím, by implicitně vyplývalo, že existuje přímá souvislost mezi příznakem „kontrola“ v lexikálním záznamu maticového slovesa a možností a zároveň i nutností obsadit pozici ACT u zanořeného slovesa lexémem „#Cor“. Kdyby tomu tak bylo, měli bychom odpověď na Chomského otázky (i) a (ii), explicitně to v představené monografii však řečeno není.

6. Závěr

Vzhledem k šíři témat probíraných v nové syntaxi J. Panevové et al. (2014) představují postřehy v předchozích oddílech jen malou sondu do celkového díla. Přesto doufám, že text ukázal, k jakým novým řešením vybízí použití explicitního teoretického aparátu a jak lze do tohoto aparátu integrovat podněty ze světové lingvistiky. Pokud se nemýlím, bude monografie inspirovat další výzkum v oblasti syntaxe.

LITERATURA

- DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAVSA, Z. (eds.) (1987): *Mluvnice češtiny, 3: Skladba*. Praha: Academia.
- DOKULIL, M. (1982): K otázce slovnědruhových převodu a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost*, 43, s. 257–271.
- DOKULIL, M. – DANĚŠ, F. (1958): K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: A. Dostál (ed.), *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 231–246.
- FANSELOW, G. – FELIX, S. W. (1993): *Sprachtheorie: Eine Einführung in die Generative Grammatik, 2: Die Rektions- und Bindungstheorie*. 3. Auflage. Tübingen – Basel: Francke Verlag.
- GIGER, M. (2003): *Resultativa im modernen Tschechischen: Unter Berücksichtigung der Sprachgeschichte und der übrigen slavischen Sprachen*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1983): *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HAIČOVÁ, E. (2006): K některým otázkám závislostní gramatiky. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 3–26.
- CHOMSKY, N. (1993 [1981]): *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. 7th edition. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- CHOMSKY, N. (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge: The MIT Press.
- KARLÍK, P. (2002): Ještě jednou k českým deverbálním substantivům. In: Z. Hladká – P. Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika, 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 13–23.
- KARLÍK, P. (2004): Mikrosyntax českých deverbálních jmen. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, A 52*. Brno: Masarykova univerzita, s. 71–81.
- KARLÍK, P. (2014): *Gramatika a lexikon češtiny*. Brno: Masarykova univerzita.
- KOPEČNÝ, F. (1962): *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KURYŁOWICZ, J. (1960 [1936]): Dérivation lexicale et dérivation syntaxique: Contribution à la théorie des parties du discours. In: J. Kuryłowicz, *Esquisses linguistiques*. Wrocław – Kraków: Akademia nauk, s. 41–50.
- LOPATKOVÁ, M. – ŽABOKRTSKÝ, Z. – KETTNEROVÁ, V. – SKWARSKÁ, K. – BEJČEK, E. – HRSTKOVÁ, K. – NOVÁ, M. – TICHÝ, M. (2008): *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum.
- MATHESIUS, V. (1936): Pokus o teorii strukturální mluvnice. *Slovo a slovesnost*, 2, s. 47–54.
- MATHESIUS, V. (1939): O tak zvaném aktuálním členění věty. *Slovo a slovesnost*, 5, s. 171–174.
- MELEČUK, I. A. (2012): Zavisimosti-2011: Otnošenije zavisimosti v jazyke i v lingvistike. *Voprosy jazykoznanija*, 61, s. 3–26.
- NEDJALKOV, V. – JACHONTOV, S. E. (1988): The typology of resultative constructions. In: V. Nedjalkov (ed.), *Typology of Resultative Constructions*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 3–62.
- PANEVOVÁ, J. (1998): Ještě k teorii valence. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 1–14.
- PANEVOVÁ, J. (2008): České konstrukce tzv. slovanského akuzativu s infinitivem. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 163–175.
- PANEVOVÁ, J. – HAIČOVÁ, E. – KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. – MIKULOVÁ, M. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2014): *Mluvnice současné češtiny, 2: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.
- PANEVOVÁ, J. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2011): Delimitation of information between grammatical rules and lexicon. In: K. Gerdes – E. Hajičová – L. Wanner (eds.), *International Conference on Dependency Linguistics: Depling 2011, Barcelona, September 5–7 2011: Proceedings*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, s. 173–182.
- RŮŽIČKA, R. (1992): Slavic and Italian impersonal constructions with reflexive clitics. In: I. Zimmermann – A. Strigin (eds.), *Fügungspotenz: Zum 60. Geburtstag von Manfred Bierwisch*. Berlin: Akademie Verlag, s. 133–161.

- SAUSSURE, F. DE (1916): *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- SEUREN, P. A. M. (1998): *Western Linguistics: An Historical Introduction*. Oxford – Malden: Blackwell.
- SEUREN, P. A. M. (2004): *Chomsky's Minimalism*. Oxford: Oxford University Press.
- SGALL, P. (1998): Teorie valence a její formální zpracování. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 15–29.
- SGALL, P. (2006): Valence jako jádro jazykového systému. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 163–178.
- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): *The Meaning of the Sentence in its Semantic and Pragmatic Aspects*. Praha: Academia.
- ŠMILAUER, V. (1966): *Novočeská skladba*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TESNIÈRE, L. (1959): *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- VAN VALIN, R. D. – LA POLLA, R. J. (1997): *Syntax: Structure, Meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.

Katedra německého jazyka a literatury PdF MU
Pořičí 9, 603 00 Brno
<wagner@ped.muni.cz>